

много. Злоупотребления, совершаемые писарями, – факт неопровержимый. Но знакомство с документами архивов свидетельствует: их преступления были возможны только в том случае, если у писарей были покровители, те, кто попустительствовал писарям, закрывая глаза на их всевозможные нарушения, а может быть, и провоцировал все эти злоупотребления.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). – М., 1992. – С. 40-41.
2. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России. – М., 1991. – С. 141.
3. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – С. 55-56.
4. Рогожин А. Страхов М. Громадянське селянське управління в Україні після реформи 1861 р. // ВАПрНУ 1998. – № 3(14). – С. 75-76.
5. Государственный архив Запорожской области. – Ф. 97. – Оп. 1.
6. Государственный архив автономной республики Крым. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 125.
7. Государственный архив Полтавской области. – Ф. 1014. – Оп. 1. – Д. 1.
8. Государственный архив Днепропетровской области. – Ф. 11. – Оп. 1.
9. Чубинский П. Два слова о сельском училище вообще и об училище для сельских учителей // Основа. – 1862. – Апрель. – С. 54.

КОЛОМІЄЦЬ Т. В.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ В НАРОДІ ГРАМОТНОСТІ

Харківське товариство поширення в народі грамотності, що існувало впродовж півстоліття – з 1869 р. до 1920 р., було уславлене багатьма справами на користь освіти найбідніших прошарків населення Харкова та Харківської губернії, а його видавничу діяльність стала відомою не тільки в Україні та в Росії, а навіть далеко за їх межами. Дослідження роботи Товариства в галузі видання української книжкової продукції дозволяє зайвий раз підкреслити внесок передової харківської інтелігенції до українського національно-культурного відродження.

Початки дослідженню видавничої діяльності Харківського товариства грамотності були покладені ще в дорадянські часи істориками Д. Багалієм і Д. Міллером в праці “История города Харькова за 250-лет его существования” [1, т. 2] та О. Дідріхсоном у нарисі, створеному до 40-річного ювілею товариства [2]. За радянських часів учені В. Камишнікова [3, № 8, с. 85-90], В. Кізченко, А. Ткачук [4, 1985, № 12, с. 81-87] у статтях, присвячених загальному огляду історії Харківського товариства грамотності, серед інших форм роботи цієї організації називали і видавничу. Але діяльність товариства у справі видання книжкової продукції для народу українською мовою залишалася поза увагою дослідників. А тому цю проблему автор статті вивчала виключно за опублікованими та архівними історичними джерелами.

Необхідність видання дешевих книг для народу Харківське товариство грамотності усвідомлювало з перших днів свого існування, розуміючи, що книга є досить важливим засобом позашкільної освіти. Спираючись на положення п. 2 Статуту Товариства, що надавав йому право “поширювати в народі корисні, дозволені урядом книги”, члени цієї організації не раз виносили на обговорення загальних зборів питання про забезпечення потреб народу в дешевій якісній літературі.

До практичного вирішення проблеми приступили тільки після того, як на загальних зборах від 31 березня 1891 р. член Товариства – відома громадська діячка С.Ф. Русова – прочитала доповідь [5, с. 18], в якій вказувала на те, що народна література того часу на 90% складалася з примітивних лубочних видань, а тому першочерговим завданням Товариства грамотності була боротьба з подібною псевдонародною літературою [6, ч. 2, с. 18].

Доповідь члени Товариства зустріли схвально і того ж дня започаткували видавничий комітет. На наступних загальних зборах 1 листопада 1891 р. головою новоствореного органу обрали Д. І. Багалія [5, с. 19], який перебував на цій посаді до 1905 р. Комітет одразу ж розробив перспективну програму своєї діяльності, яка складалася з шести основних напрямків видавничої

роботи: духовно-морального, художньо-белетристичного, історичного, географічного, природничо-історичного, довідково-прикладного.

Повідомлення про те, що комітет планує видання книг для народу з викладенням програми його діяльності було опубліковане в місцевій пресі, після чого цілий ряд письменників і художників зголосилися співробітничати з видавничим комітетом [6, ч. 2, с. 213-214].

Серйозною проблемою для комітету залишалися кошти, необхідні для видавничої справи. Доводилося збирати пожертвування, читати благодійницькі лекції, влаштовувати спектаклі та народні читання. На користь видавничого комітету читали публічні лекції професори Д. І. Багалій і Л. Ю. Шепелевич. Грошові пожертвування надійшли від першого голови Харківської повітової земської управи Я. С. Гордієнка і його дочки Олександри Ягорівни, від Харківського земельного банку та від подружжя Алчевських [6, ч. 2, с. 196-197]. Значну фінансову допомогу надала фірма сільськогосподарських машин Еміль Ліпгард і К та Харківське губернське земство, встановивши щорічний розмір фінансування комітету в розмірі 1 тис. карбованців [7, с. 216; 6, ч. 2, с. 179].

Для системності й планомірності видавничої справи діячі комітету підготували бібліографічні тематичні покажчики з окремих наукових дисциплін, які доповнювалися питаннями для закріплення вивченого матеріалу та рекомендаційними списками літератури. Ці покажчики повинні були допомагати процесу самоосвіти читачів з народу. Тематичні програми розроблялися професорами Харківського університету: з російської історії (36 тем) Д. І. Багалієм, із загальної історії (3 теми) – професором В. П. Бузескулом, з етнографії – професором М.Ф. Сумцовим. І тільки після таких ретельних підготовчих заходів комітет вирішив приступити до практичного здійснення своїх планів. Перші книги для народу вийшли в світ завдяки турботам голови видавничого комітету в травні 1892 р. Це були схвалені до друку ще в 1891 р. твори А. Доде “Серед французів”, С. Русової “Жанна д’Арк”, “Нещасна” та ще п’ять видань, кожне з яких вийшло 10-тисячним накладом. Більшість продукції було одразу перевезено до приміщення нещодавно відкритої першої бібліотеки-читальні Харківського товариства грамотності на Москалівці. Цим, фактично, було покладено початок існуванню книжкового складу видавничого комітету. Наприкінці грудня Д. І. Багалій виклопотав дозвіл у міської адміністрації на роздрібну та оптову торгівлю книжковою продукцією Товариства при книжковому складі та чотирьох міських бібліотеках Товариства грамотності [8, с. 29; 9, с. 128, 170; 6, ч. 2, с. 194]. Проте роздрібна торгівля не приносила бажаних прибутків. За 10 років таким шляхом було продано книг на загальну суму 267 крб. 93 коп. [9, с. 140]. Про стан роздрібної торгівлі та про заходи, які б сприяли її покращенню, на одному із засідань комітету було заслухано доповідь члена цього комітету М.О. Гладиша й обрано спеціальну комісію, якій доручалося з’ясувати недоліки цієї справи. Комісія пояснювала незадовільну роздрібну книжкову торгівлю тим, що, по-перше, в Харкові існувало чотири бібліотеки-читальні, які надавали безкоштовно книги для домашнього читання, а, по-друге, відсутністю матеріальної зацікавленості торговців від кількості проданих примірників через досить низьку ціну книг (в роздрібному продажі книги, видані Харківським товариством грамотності, коштували від 1, 5 до 3 копійок, що було значно менше від вартості книг інших народних видань) [9, с. 140].

Справа оптової торгівлі виглядала набагато краще. Солідним оптовим покупцем був книжковий склад при Харківській губернській земській управі. Дещо менші закупки книг у Товариства грамотності робили місцеві магазини Куколевського, Михайлова, Вінклера. Комітет активно вступав у ділові стосунки і з книготорговцями інших міст [6, ч. 2, с. 181-182].

Окрім продажу своїх видань, комітет за весь період свого існування значну кількість книг розповсюдив безплатно. В перші роки існування комітету безплатне розповсюдження його книг взяла на себе фірма Ліпгард і К. Пізніше комітет надсилав певну частину своїх видань в залежності від свого фінансового становища до шкіл, бібліотек-читалень Харківського товариства, яких було відкрито більше чотирьохсот, військових частин регулярної армії, в’язниць та інших закладів всієї Росії, включаючи Кавказ, Сибір, Далекий Схід, безкоштовно [10, с. 181; 11, с. 168, 170; 6, ч. 2, с. 181]. Доречно зауважити, що за період головування Д. І. Багалія комітет видав 58 назв брошур загальним тиражем один мільйон примірників, а за весь період існування комітету в світ вийшло близько 170 назв книг загальним тиражем більше двох мільйонів примірників. Деякі книги перевидавалися по чотири рази, наприклад, “Жанна д’Арк” і “Сестра Катерина” С. Русової, “Друзі” О. Уайльда, “Як живуть китайці” Краснова, “Страшна смерть безвинної людини” В. Вересаєва, а книга під назвою “Швейцарія” авторів Савич і Рудакова витримала аж п’ять перевидань. Більш ніж 42-тисячним тиражем і трьома виданнями вийшла біографія мандрівного

філософа Г. Сковороди, підготовлена до друку С. Русовою на основі книги Г. Данилевського “Українська старовина” і Петербурзького видання творів самого Григорія Савича. Перше видання біографії великого філософа книговидавці Товариства грамотності в 1894 р. приурочили до 100-річчя з дня смерті Г. Сковороди. Та найбільшим тиражем за всю видавничу історію Товариства вийшла біографія О. Пушкіна з добіркою його віршів – 158 730 примірників і збірка його казок – 65 200 примірників. Такий попит на творчість О. Пушкіна пояснювався тим, що в 1899 р. вся Росія святкувала 100-літній ювілей з дня народження великого російського поета [7, с. 212; 6, ч. 2, с. 189, 190]. Більша частина матеріалів до пушкінського видання була власноручно відредагована головою видавничого комітету Д. І. Багалієм.

Проте Д. І. Багалія, як патріота свого народу, широкого українця, турбувала проблема видання творів українських авторів в оригіналі. Він неодноразово в своїх публічних виступах критикував цензурні утиски щодо української мови і зауважував, що інтелігенція, яка працює серед українського населення, «відчуває моральний дискомфорт від того, що не може дати тубільному населенню тих духовних цінностей, які є його власним надбанням. Якщо навіть на освіченого читача художній твір справляє більше враження в оригіналі, ніж у перекладі, то що говорити про читача з народу. Хіба має хтось моральне право заборонити українській людині читати твори Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Стороженка, які черпали свої сюжети із скарбниці народної, творчості, із самісіньких уст народу?» [6, ч. 2, с. 210].

У 1902 р. місцевий уряд нарешті дозволив відкрити при видавничому комітеті Харківського товариства грамотності спеціальну «малоросійську» комісію для розгляду рукописів українською мовою. Найвидатнішими діячами цієї комісії були Д. І. Багалій та О. Я. Єфименко. Щоправда, видавничий комітет ще раніше на свій страх і ризик видав кілька книг українською мовою: в 1894 р. вийшла повість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка “Перекотиполе” загальним накладом 19 689 примірників, в 1899 р. – твір О. Кониського “Дід Євмен”, в 1901 р. тиражем в 20 090 примірників – вибрані вірші з Шевченкового “Кобзаря” та брошура І. Нечужа-Левицького “З давніх часів” [10, с. 179]. З 1902 р. “малоросійська” комісія видавничого комітету намагалася активізувати свою діяльність, проте перепон на її шляху ще залишалося доволі. По-перше, видавничий комітет, готуючись опублікувати україномовний твір, повинен був керуватися спеціальними правилами та інструкціями, нюанси яких були маловідомі як авторам, так і видавцям. Так, правила, що стосувалися не змісту твору, а мови, якою були написані, дозволяли друкувати оригінальні художні твори українською мовою, але забороняли переклади українською з російської мови; допускалися до видання українські історичні, літературні та етнографічні пам'ятки, але заборонялися науково-популярні брошури з медицини, сільського господарства і т. п. Тому на загальних зборах Товариства Д. І. Багалій вніс пропозицію порушити клопотання перед головним управлінням у справах друку про дозвіл друкувати українською мовою не тільки художні книги, а й брошури наукового змісту, тобто, на думку Багалія та інших діячів Товариства, основним критерієм для дозволу на публікацію повинен бути зміст твору, а не мова, якою він написаний. По-друге, на публікацію видань Харківського товариства грамотності, що повинні були надсилатися до народних навчальних закладів та позашкільних установ, слід було мати дозвіл ще й від особливого відділу навчального комітету міністерства народної освіти. Такого дозволу іноді доводилося чекати роками [6, ч. 2, с. 210]. Зрозуміло, що всі ці цензурні утиски не дозволяли “малоросійській” комісії видавати достатню кількість книг українською мовою, попит на які зростав з кожним роком. Про це свідчать дані обстежень народних бібліотек Харківської губернії губернським земством за 1911 р. У висновках комісії губернського земства відзначалося, що 80% населення Харківської губернії – українці, в той час як на одну народну бібліотеку-читальню припадало в середньому від 4, 4 (Зміївський повіт) до 19, 3 (Харківський повіт) книг українською мовою. Середній обіг книг українською мовою по губернії становив 4 одиниці, в той час як середній обіг книг взагалі дорівнював лише 2 одиницям. Серед книг, які користувалися найбільшим попитом у читачів, називалися твори Б. Грінченка “Народні українські казки для дітей” та “Кобзар” Т. Шевченка (середній обіг на одну бібліотеку кожної книги становив 26 одиниць), праця Є. Чикаленка “Розмова про сільське господарство” (середній обіг 22 одиниці), “Байки” І. Глібова (20 одиниць). Видання українською мовою, відмічалось у висновках перевіряючих, з'явилися в народних бібліотеках Харківщини тільки з часу відкриття “малоросійської” видавничої комісії при Харківському товаристві грамотності. В результаті обстеження губернська комісія прийшла до наступного висновку: “...Безперечним є той факт, що таке могутнє джерело народної просвіти, як література рідною мовою, залишається майже не

використанам, і українським книгам в народних бібліотеках відводиться набагато менше уваги, ніж слід було б, враховуючи той попит, яким тепер користуються твори цієї літератури". Вже тільки те, що Харківське губернське земство зробило висновок такого змісту, дорого коштувало [12, № 6]. Це значить, що практичні заходи видавничого комітету Харківського товариства грамотності, публічні виступи Д. І. Багалія привернули увагу до українського друкованого слова громадськості, інтелігенції, місцевих органів самоврядування та урядових структур.

Намагалися зашкодити діяльності видавничого комітету Харківського товариства грамотності і деякі періодичні видання. В журналі "Русское обозрение" за березень 1892 р., відразу після виходу в світ перших видань комітету, була надрукована стаття, автор якої, ховаючись під псевдонімом Старинщиков, намагався звинуватити Харківське товариство грамотності в тому, що нібито воно своїми принципами і виданнями надає "великолепное подспорье штундистской пропаганде".

На цю статтю голова видавничого комітету Д. І. Багалій помістив в журналі "Русская школа" ґрунтовну відповідь, в якій доводив, що Старинщиков написав свій пасквіль з єдиною метою – кинути тінь на відомий культурно-освітній заклад, посіяти недовір'я до Харківського товариства грамотності у вищих урядових сферах. До того ж, ті три книги, зміст яких так непокоїв Старинщикова, були допущені до публікації особливим відділом навчального комітету Міністерства народної освіти до учнівських бібліотек і середніх навчальних закладів.

Більшість же періодичних видань вітали створення і діяльність видавничого комітету і його "малоросійської" комісії. Так, газета "Неделя", повідомляючи читачів про створення в Харкові "за прекрасним прикладом видавництва "Посредник" видавничого комітету при Харківському товаристві грамотності, відмічала, що подібна література для народу досить необхідна і матиме великий попит. Разом з тим, ґрунтовні рецензії позитивного змісту на книжкову продукцію видавничого комітету Харківського товариства грамотності були опубліковані в журналах "Северный вестник" (№ № 7, 12 за 1892 р.) і "Русская школа" (№ 1 за 1893 р.), а також в газетах "Русские ведомости" и "Южный край" [6, ч. 2, с. 182-183].

Високих урядових та громадських оцінок одержала книжкова продукція видавничого комітету Харківського товариства грамотності і на всеросійських та місцевих виставках у Москві (1896 р.), Нижньому Новгороді (1896 р.), Києві (1897 р.), Курську (1902 р.) та Харкові (1902 р.) [6, ч. 2, с. 198-202].

Що стосується особового складу видавничого комітету, то він впродовж тривалого часу залишався незмінним. До 1905 р. головою комітету був професор Д. І. Багалій. Але в 1905 р. комітет перетворився на арену політичної боротьби, де на тридцяти його засіданнях постійно обговорювалося питання про видання газети «соціал-демократичного напрямку», яка так і не вийшла. Спочатку дебатовалося питання, якою мовою видавати газету – українською чи російською; потім, коли вирішили видавати газету українською мовою і перший її номер повинен був вийти, відмовився від виконання своїх функцій редактор, а доки шукали нового редактора, дозвіл на видання газети місцева адміністрація анулювала [13, ф. 200, оп. 1, спр. 276, арк. 121]. Д.І. Багалій з самого початку на засіданнях комітету намагався довести, що випуск періодичного видання призведе до непомірних для Товариства витрат. У 1905 р. видавничий комітет поповнився величезною групою випадкових людей (за свідченням завідуючої складом видавничого комітету К.К. Ареф'євої, комітет у 1905 р. нараховував близько 100 членів, в списках правління їх значилося 600 [14, ч. 1, с. 37], а член Товариства О. Дідріхсон називає цифру 300 осіб [2, с. 187]), які під впливом революційних подій, намагаючись політизувати роботу видавничого комітету, зовсім не прислухалися до думки Д.І. Багалія. А тому невдовзі він склав з себе повноваження голови комітету, мотивуючи це тим, що «... комітет став ареною партійної боротьби з питання про те, якою мовою видавати газету і яким повинен бути її зміст» [13, ф. 200, оп. 1, спр. 288, арк. 12-13]. Після відмови Д. І. Багалія обов'язки голови видавничого комітету до 1906 р. виконувала О.Я. Єфименко.

Таким чином, не зважаючи на всі штучні перешкоди, видавничим комітетом Харківського товариства грамотності та його "малоросійською" комісією під безпосереднім керівництвом Д.І. Багалія було опубліковано твори О. Кониського, вибрані вірші з Шевченкового «Кобзаря», цикл оповідань Г. Квітки-Основ'яненка та ін., що розійшлися багатотисячними тиражами. Наприкінці XIX – на початку XX століття це стало дійсно значним внеском у справу народної освіти нашого краю зокрема та загальноукраїнської взагалі, а діяльність "малоросійської" комісії

цього комітету свідчила про те, що процес національно-культурного відродження продовжувався на Слобожанщині і в цей період в кращих його традиціях першої половини XIX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. – Харьков, 1912.
2. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1920) / Сост. А.А. Дидрихсон. – М., 1911.
3. Камишнікова В.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (кінець XIX – початок XX століття) // Культурно-освітня робота: Республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1983.
4. Кізченко В.І., Ткачук А.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності // Український історичний журнал.
5. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1891 год. – Харьков, 1892.
6. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1901 год: В 2 ч. – Харьков, 1903.
7. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1899 год. – Харьков, 1901.
8. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1892 год. – Харьков, 1893.
9. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1896 год. – Харьков, 1897.
10. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1894 год. – Харьков, 1895.
11. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1895 год. – Харьков, 1896.
12. Украинская жизнь.
13. Державний архів Харківської області.
14. Отчёт Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1907 год: В 2 ч. – Харьков, 1909.

САРНАЦЬКИЙ О. П.

СТАВЛЕННЯ ЦАРСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ ТА СУДУ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В КИЄВІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

Дослідження проблем, пов'язаних з суспільно-політичним життям та національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні в кінці XIX та на початку XX ст., є найбільш привабливим в сучасній вітчизняній історичній науці. До них можна віднести і питання, котрі пов'язані з появою і діяльністю українських політичних партій, які на той час очолювали національно-визвольний рух в Україні. В сучасних дослідженнях з цієї проблеми можна виділити публікації та роботи таких авторів, як І. Курас, Ф. Турченко, Т. Геращенко¹, О. Голобуцький, В. Кулик², В. Головченко³, В. Колесник, О. Рафальський і О. Тимошенко⁴, Ю. Лавров⁵, Р. Ветров та С. Донченко⁶, А. Павко⁷, В. Стрілець⁸, в наукових розробках яких висвітлюються різноманітні аспекти діяльності українських політичних партій та їх лідерів, починаючи від ліберально-демократичного напрямку і закінчуючи націонал-радикальним.

Практично всі сучасні дослідження, які висвітлюють появу і діяльність вищеназваних партій на початку XX ст. в російській Україні, обов'язково, хоча і в різній мірі, торкаються утисків їх з боку поліції та жандармерії.

Але діяльність царської поліції і жандармів проти українських політичних партій є лише частиною більш вагомої проблеми, а саме – ставлення самодержавної влади до діяльності останніх. Разом з тим, однією зі складових цієї цікавої і, на жаль, маловивченої проблеми є